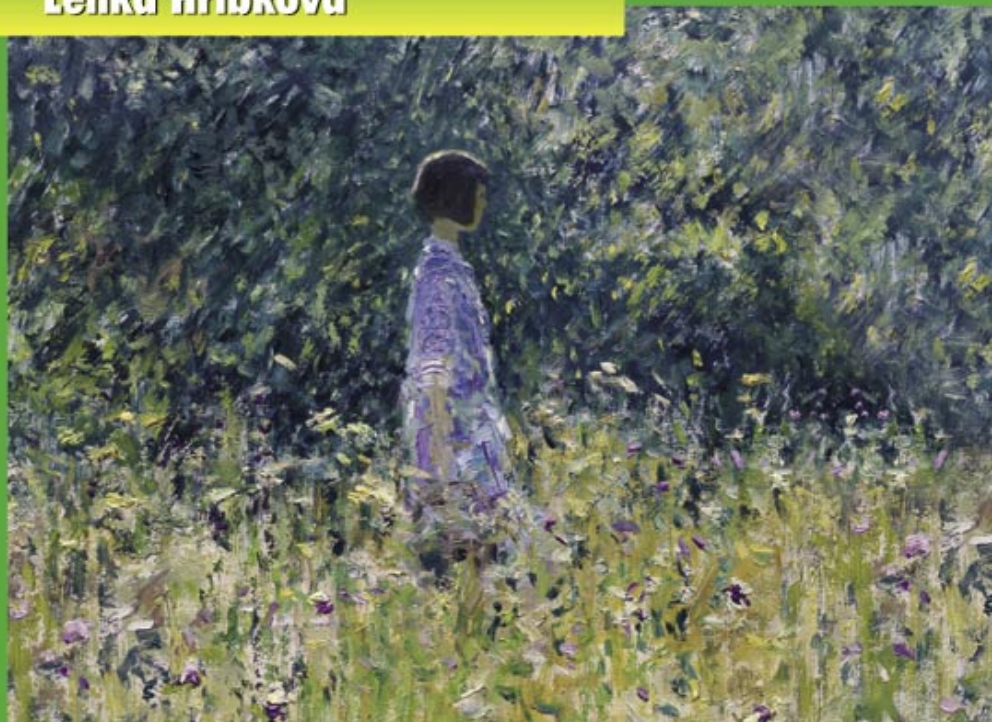

Lenka Hříbková

NADÁNÍ A NADANÍ

**PEDAGOGICKO-PSYCHOLOGICKÉ PŘÍSTUPY, MODELÝ,
VÝZKUMY A JEJICH VZTAH KE ŠKOLSKÉ PRAXI**

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umisťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

doc. PhDr. Lenka Hříbková, CSc.

NADÁNÍ A NADANÍ

**Pedagogicko-psychologické přístupy, modely, výzkumy
a jejich vztah ke školské praxi**

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 3660. publikaci

Odpovědná redaktorka Dana Trojáková
Sazba a zlom Martina Hukalová
Počet stran 256
Vydání 1., 2009

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a.s., 2009
Cover Photo © fotobanka Allphoto

Recenzoval PhDr. Miroslav Rendl, CSc.

ISBN 978-80-247-1998-6 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6698-0 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2011

OBSAH

Úvod	7
1. Historické kořeny současných přístupů ke studiu nadání	14
1.1 Patologická linie	17
1.2 Biologická linie	19
1.3 Psychoanalytická linie	24
1.4 Environmentální linie	27
1.5 Vývoj zájmu o nadané děti ve 20. století	33
2. Pojmy a terminologie: nadání, talent a nadaný jedinec	40
2.1 Nadání a talent	40
2.2 Nadané děti a kritéria nadání	44
2.3 Druhy nadání a jejich klasifikace	47
3. Kognitivní přístup ke studiu nadání	50
3.1 Modely nadání orientované na schopnosti	51
3.2 K novějším teoriím inteligence a vývoji nadání	56
3.3 Výzkumy orientované na mimořádné kognitivní výkony	64
3.4 Vysoké IQ a jeho biologické koreláty	71
Souhrn	74
4. Osobnostně-vývojový přístup ke studiu nadání	75
4.1 Komponentové koncepte a modely nadání	76
4.2 Koncepte a modely akcentující vývoj nadání	85
4.3 Hlavní zkoumaná témata, diskuse a výzkumy	88
4.3.1 Osobnostní a sociální charakteristiky nadaných	92
4.3.2 Problémy nadaných a poradenství pro nadané	98
4.3.3 Specifické skupiny nadaných a typy intelektově nadaných	105
Souhrn	117
5. Sociálně-kulturní přístup ke studiu nadání	118
5.1 Koncepte a modely nadání orientované sociokulturně	120
5.2 Rodinné prostředí a specifika rodin s nadanými dětmi	137
5.3 Nadané děti ve vrstevnické skupině	141

5.4	Školní socializace nadaných dětí	145
	Souhrn	151
6.	Vyhledávání nadaných	153
6.1	Psychometrický přístup k vyhledávání nadaných	155
6.1.1	Identifikační proces a identifikační strategie	157
6.1.2	Identifikační a výběrové metody	158
6.2	Expertní přístup k vyhledávání nadaných	168
6.2.1	Nadání jako vyvíjející se expertnost	169
6.3	Potenciál a výkon: dvě stránky fenoménu nadání	175
6.4	Vyhledávání nadaných – realizace v praxi	176
6.5	K perspektivám procesu vyhledávání nadaných	181
7.	Vzdělávání nadaných	182
7.1	Poznámky k obsahu a organizační formě vzdělávání nadaných	183
7.2	Rozvíjení nadání a vzdělávání nadaných	187
7.3	Vzdělávání z pohledu dospělých tvořivých jedinců	194
7.4	Vzdělávání učitelů pro práci s nadanými žáky	197
	Závěr	205
	Literatura	211
	Věcný rejstřík	231
	Jmenný rejstřík	250

ÚVOD

Problematika nadání je po řadu let zkoumána nejen v psychologii a pedagogice, ale zajímají se o ni i další obory. V současné době se stalo téma nadání velmi aktuální a v souvislosti se změnami ve školství mu věnuje stále větší pozornost široká veřejnost. Ačkoliv v zahraničí se nadáním zabývá řada odborných publikací a příruček pro učitele, u nás nemáme k dispozici téměř žádnou. Tuto mezeru má částečně zaplnit předkládaná publikace, ve které prezentujeme základní přístupy ke studiu nadání, věnujeme se teoretickým otázkám a praktickým souvislostem daného tématu. Bez orientace v teoretických přístupech ke studiu nadání a bez znalosti výsledků relevantních pedagogicko-psychologických výzkumů lze sice mnohem „snadněji“ zavádět do školské praxe a do vzdělávání změny a různá opatření, ale jejich výsledný efekt může být z dlouhodobého hlediska velmi problematický. Domníváme se, že i to zvyšuje naléhavost potřeby zabývat se tímto tématem rovněž výzkumně, opatrně přejímat výsledky ze zahraničí a ověřovat jejich platnost v našich podmínkách.

Aktuálnost tématu dokládá také velký počet článků v denním tisku a pořadů v dalších médiích. Pokud uvedeme jen některé jejich tituly a názvy (Ať žije průměrnost, Učitelé to s nadanými dětmi neumějí, Školy nevycházejí vstříc nadaným, Nematuroval, ale už bádá na akademii věd, Český premiant míří na Cambridge, Školák chce porazit Kasparova atp.), je z nich zřejmé, že autoři se na jedné straně stavějí k současné situaci ve výchovně-vzdělávací péči o tuto populaci dětí spíše kriticky, nebo na druhé straně prezentují příběhy a výkony nadaných dětí, které jsou v určité oblasti mimořádně úspěšné. Existence těchto dvou „typů“ článků v denním tisku může vyvolávat otázky: Mají snad upozornit na to, že i přes nepříznivé podmínky ve školách se některým dětem podařilo vyniknout? Nebo je třeba jejich obsah chápat jako důkaz toho, že v řadě škol i ve školském systému existují možnosti pro mimořádný rozvoj nadání dětí a kritika situace na školách není zcela oprávněná?

Pokud obrátíme pozornost k odbornému tisku, zjistíme, že v něm existuje minimum článků na téma nadání. Na některých vysokých školách, zejména

na pedagogických fakultách, se již začínají objevovat skripta, ve kterých se jejich autoři snaží budoucím učitelům alespoň přiblížit některé okruhy problematiky nadání (Čermák, Turinová, 2005; Machů, 2006; Hříbková, 2007). Některé další publikace na toto téma mají výrazný popularizační, osvětově-informační charakter a jsou určeny většinou pro rodiče (Campbell, 2001; Mönks, Ypenberg, 2002; Krafft, Semke, 2003; Dočkal, 2005; Fořtík, Fořtíková, 2007). Za upozornění stojí některé skutečnosti, které v nich pozorný čtenář zaznamená.

První z nich je fakt, že se většinou věnují převážně intelektovému nadání a minimálně ostatním druhům nadání. Často se v nich objevují doporučení a náměty, jak se takto nadaným dětem věnovat, jak je rozvíjet a jaké specifické výchovné zacházení potřebují. V ohnisku pozornosti je především výchova nadaných dětí.

Druhou skutečností je, že se u nás tímto tématem zabývají převážně psychologové, ačkoliv se jedná o téma výrazně pedagogické. V důsledku toho jsou akcentovány jiné okruhy problémů a téma se začalo značně „psychologizovat“. V praxi to potom může vést k tříštění působení psychologů, učitelů a rodičů nadaného dítěte a k obtížím ve vzájemné komunikaci místo ke vzájemné spolupráci. V krajním případě dochází až k vytváření koalice psychologa s rodičem proti učitelům a škole. V pozadí tohoto jevu lze tušit nejen problém současné nezakotvenosti problematiky nadaných dětí v pedagogických oborech i psychologických disciplínách u nás, ale i nevyváženost v rozpracování a aplikaci problematiky identifikace nadání na jedné straně a vzdělávacích strategií a modelů pro populaci intelektově nadaných na straně druhé.

Na rozpracovávání teoretických přístupů k nadání se ve 20. století podílela řada autorů s filozofickým, pedagogickým, psychologickým i lékařským vzděláním. Jejich úsilí často ústilo do vytváření modelů nadání, které vycházely z dosažené úrovně poznatků o fenoménu nadání a ve vzdělávací praxi sloužily jako základ tvorby strategií pro vyhledávání nadaných a pro tvorbu vzdělávacích programů pro tuto populaci. V této práci rozlišujeme tři základní teoretické přístupy:

- kognitivní přístup,
- osobnostně-vývojový přístup,
- sociálně-kulturní přístup.

Kritériem tohoto rozlišení jsou faktory (kognitivní, osobnostní, sociokulturní atp.), na které byl v daném přístupu brán především zřetel při vysvětlování fenoménu nadání. Lze uvažovat také o jiném kritériu, kterého by bylo možno použít pro rozlišení přístupů ke studiu některých dílčích témat. Při vyhledávání nadaných máme na mysli zejména orientaci na zjišťování potenciálu, předpokladů jedince nebo spíše orientaci na jeho podávané výkony a jejich analýzu. V tomto případě bychom pravděpodobně rozlišili psychometrický přístup ke studiu nadání, tedy orientaci na zkoumání (a „měření“) potenciálu, předpokladů jedince pro výkon v určité činnosti, a expertní přístup ke studiu nadání, tedy orientaci na studium výkonů jedince, podmínky jejich dosahování a možností jejich zkvalitňování. I když se v publikaci věnujeme i těmto přístupům, v této fázi vývoje tématu nadání považujeme kognitivní, osobnostně-vývojový a sociálně-kulturní přístupy za vhodnější pro prezentování tématu, neboť lépe postihují jeho celkovou vývojovou tendenci směřující ke komplexnosti.

V rámci prezentovaných přístupů ke studiu nadání se věnujeme nejdůležitějším modelům a koncepcím nadání, dále nejfrekventovanějším tématům, kterým byla věnována zvýšená pozornost, a také výsledkům výzkumů, které byly k danému tématu realizovány. Snažili jsme se rovněž o dohledání takových výzkumů, ve kterých autoři nedošli k shodným závěrům. V rámci zkoumání fenoménu nadání a jeho nositelů byla středem zájmu různá témata, byly také akcentovány odlišné výzkumné priority a používal se i jiný rejstřík metod. Výsledky získávané v jednotlivých přístupech, které jsou při studiu nadání uplatňovány stále, jsou do značné míry komplementární. To znamená, že se vzájemně doplňují a kompletují poznávání tohoto fenoménu na různých úrovních, a tím mohou přispívat k jeho pochopení a k pochopení jeho vývoje. Všechny tři přístupy jsou v psychologii nadání stále živé a ani jeden z nich nebyl v průběhu 20. století plně „nahrazen“ druhým. Lze naopak konstatovat, že spolu koexistují od počátku minulého století, kdy došlo k prudkému nárůstu zájmu o nadané děti a o studium fenoménu nadání.

Je třeba zdůraznit, že mnozí autoři, kteří se zabývali nadáním, se současně věnovali i jiným tématům a jen pro některé se téma nadání stalo celoživotní a dominantní oblastí zkoumání. I pro tyto autory je však příznačné, že se v průběhu let věnovaných studiu nadání názorově posouvali od původního přístupu k přístupu jinému. Proto často nelze autora jednoznačně zařadit k jedinému přístupu nebo výzkumné linii. Velmi obecně lze konstatovat, že v teorii i praxi se psychologové více angažují v problematice vyhledávání nadaných a studiu jejich osobnosti, kdežto pedagogové více v oblasti rozvíjení nadání.

Není příliš mnoho literatury, ve které se autoři snaží jednotlivé koncepce a modely určitým způsobem uspořádat. Otázkou samozřejmě je, zda je to proto, že těchto koncepcí a modelů je malý počet, nebo je příčinou jejich značná diverzita a nesnadnost této klasifikace. Osobně se přikláníme k druhé možnosti. Podařilo se nám v publikacích zjistit přibližně 50 modelů, převážně amerického původu, na které autoři odkazovali nebo je prezentovali. Bereme současně v úvahu, že jsme řadu dalších s vysokou pravděpodobností vůbec neidentifikovali, např. díky jazykové bariéře nebo nemožnosti publikace získat. Naše omezení spočívají také v tom, že se rovněž zaměřujeme zejména na intelektové nadání a to spíše u dětské populace. Nepovažujeme za účelné podávat celkový výčet jednotlivých modelů a koncepcí v rámci vyčleněných přístupů, ale prezentujeme u každého ty nejvýznamnější. Uvádíme tedy pouze ty, na které různí autoři často odkazují, nebo ty, které se staly pro praxi určující. Všichni autoři prezentovaných modelů jsou v problematice nadaných uznávanými odborníky s mezinárodní reputací.

V publikacích, které se rovněž zabývaly klasifikací koncepcí nebo přístupů ke studiu nadání, nás zajímalo, jakého kritéria bylo použito při členění. V německé práci (Hany, 1987) sloužila autorovi za kritérium systematizace především možnost praktického využití modelů pro identifikaci (vyhledávání) nadaných a autor rozlišil čtyři skupiny modelů nadání.

V americké práci věnované koncepcím nadání (Sternberg, Davidson, 1986) jsou tyto koncepce rozčleněny na dvě hlavní skupiny: implicitní a explicitní teoretické přístupy k problematice nadání. Nejpočetnější je druhá skupina (explicitní teoretické přístupy), která obsahuje kognitivní teorie, vývojové teorie a oborově specifické teorie nadání. Zatímco v první skupině koncepcí (implicitní) je snahou dojít různou cestou k vymezení tohoto obtížně uchopitelného fenoménu, v druhé skupině koncepcí (explicitní) jsou prezentovány teorie přistupující k vymezení nadání zejména z kognitivního a vývojového hlediska. Hlavním cílem publikace těchto autorů však bylo prezentovat rozmanitost hledisek, která se uplatňují při konceptualizaci nadání. Ve druhém vydání knihy z roku 2005 (Sternberg, Davidson, 2005) je tento cíl ještě více zdůrazněn tím, že prezentované koncepce jsou řazeny postupně bez snahy jednotlivé příspěvky autorů seskupovat do určitých celků.

V dalších dvou vydáních rozsáhlé reprezentativní publikace o nadání a talentu (Heller, Mönks, Passow, 1993; Heller, Mönks, Sternberg, Subotnik, 2000) tvoří oddíl věnovaný koncepcím nadání přibližně 15–20 % textu z celé knihy. Pozornost je zaměřena na jiná související témata a koncepce nadání zde nejsou prezentovány podle určitého jednotícího klíče.

Nejnověji vyšla kniha se shodným názvem jako publikace R. Sternberga a J. Davidsonové *Koncepce nadání*, avšak s podtitulem *Sociokulturní perspektivy*, editovaná S. N. Phillipsonem a M. McCannovou (Phillipson, McCann, 2007). Prezентuje kulturně zakotvené koncepte nadání, jejichž autoři pocházejí z různých zemí světa. V závěrečné syntetizující kapitole jsou zkoumána spíše společná témata jednotlivých koncepcí. Cílem autorů totiž mimo jiné bylo, aby publikace přispěla k usnadnění inkluze ve vzdělávání dětí pocházejících z odlišných kultur, než akcentování různosti koncepcí.

Domníváme se, že k pochopení vývoje zájmu o problematiku nadání v praktické i teoretické rovině je třeba hledat souvislosti nejen na půdě psychologie nebo pedagogiky, ale vstupovat i na půdu jiných oborů a brát v úvahu některé historické události, protože i ty ovlivnily výzkumnou orientaci v této oblasti. To může rovněž prohloubit vhled do tématu a přispět k pochopení fenoménu nadání.

V publikaci se věnujeme intelektovému nadání a intelektově nadaným dětem. Je to „nejproblematičtější“ druh nadání, o němž se v souvislosti se školou nejvíce diskutuje. Školská politika v oblasti podpory intelektově nadaných vyvolávala a vyvolává polemiku, byla nejednou kritizována a stala se citlivým bodem i mimo školskou oblast. Neznamená to však, že se alespoň částečně nezmiňujeme o uměleckém a sportovním nadání.

Práce je členěna do sedmi kapitol. První kapitola je věnována historii problematiky nadání. Pozornost tomuto tématu věnovali filozofové, lékaři a učenci 18. a 19. století v souvislosti s otázkami výchovy i s vynikajícími tvůrčími činy některých lidí. Vzhledem k celkovému zaměření práce se tato kapitola dotýká jen několika otázek, které si učenci kladli, a zmiňuje se o pouhém zlomku těch, kteří se tomuto tématu v minulosti věnovali. Podstatně hlubší historický pohled na problematiku nadání by byl jistě potřebný a zasluhoval by zvláštní monografii. V této práci má pouze doložit, že základní teoretické přístupy k problematice nadání, které jsou předmětem následujících kapitol, mají své dávné kořeny.

Druhá kapitola pojednává o pojmech nadání a talent a způsobech jejich vymezování. Jak je všeobecně známo, charakter psychologie jako vědy je pluralistický. Znamená to, že v ní současně existuje více přístupů, jak dokládá i samotné toto téma. V případě nadání se můžeme setkat jak s diachronním pluralismem (tzn. že v různé době existovaly různé názory na fenomén nadání, jejichž vývoj lze sledovat) tak se synchronním pluralismem (tzn. že

v daném období existují stoupenci různých postupů při zkoumání fenoménu nadání).

Třetí až pátá kapitola tvoří jádro celé práce. Jsou věnovány přístupům k problematice nadání, které jsme v psychologii 20. století při studiu tohoto fenoménu identifikovali. V těchto kapitolách prezentujeme jednotlivé koncepce a modely nadání, z nichž některé nejsou u nás příliš známé, a proto klademe také důraz na jejich deskripci. Nejprve se zabýváme kognitivním přístupem, do kterého jsou začleněny modely nadání zaměřené na schopnosti, relativně novější teorie inteligence a výzkumy realizované později kognitivními psychology.

Ve čtvrté kapitole je analyzován osobnostně-vývojový přístup k problematice nadání. Má svůj původ v období rozmachu humanistické psychologie a nárůstu přesvědčení, že mimořádný výkon jedince je determinován celou řadou dalších osobnostních faktorů a nikoliv pouze schopnostmi. Akcentování vývojových otázek v rámci osobnostně-vývojového přístupu se objevuje v okamžiku, kdy byla zpochybňována psychometrická tradice v tomto tématu, která je přesto dosud velmi vlivná. Vývojově orientovaní psychologové sdíleli většinou názor, že nadání není stabilní rys individua. V tomto období dochází v psychologii současně k rozvoji výzkumu tvořivosti a je to éra významných školských reforem, které probíhaly v řadě západních zemí. V kapitole jsou též prezentována další témata, která se v rámci zkoumání fenoménu nadání a nositelů nadání vynořila nebo byla stoupenci osobnostně-vývojového přístupu znovu objevena.

V páté kapitole je pozornost zaměřena na kulturní a sociální determinanty fenoménu nadání. Jejich zkoumání je v řadě publikací o nadání v posledních dvaceti letech stále více akcentováno. Sociálně-kulturní přístup se zaměřuje na analýzu kulturní zakotvenosti fenoménu nadání a determinant rozvoje nadání, které jsou na první pohled „skryty a vzdáleny“. Ačkoliv působí na jedince zprostředkovaně, je stále více a více zřejmé, že jsou pro rozvoj nadání zásadní.

Šestá kapitola se zabývá často diskutovanou otázkou, tj. otázkou vyhledávání nadaných. Uveden je tradiční psychometrický přístup k vyhledávání nadaných, opírající se o psychologické testové metody a expertní přístup, který se zaměřuje na studium výkonů jedince a jejich změn. Prezentován je zde Sternbergův model nadání jako vyvíjející se expertnosti. Poukazujeme rovněž na praktické souvislosti tématu vyhledávání nadaných a úskalí, se kterými se v této oblasti setkáváme.

V poslední kapitole pojednáváme o problematice vzdělávání nadaných dětí a variantách rozvíjení nadání. S těmito otázkami je spjata rovněž pří-

prava pedagogů pro práci s populací nadaných dětí. Naší snahou mimo jiné bylo, aby tato kapitola ozřejmila vztah některých teoretických otázek ke způsobům vzdělávání nadaných a upozornila na častou povrchnost současných přístupů k tomuto problému. Nedostatečný pedagogicko-psychologický výzkum v oblasti vzdělávání nadaných je slabinou, kterou nelze odstranit pouhým poukazováním na zahraniční výzkumy a přebíráním jejich výsledků bez kritického zhodnocení. V šesté a sedmé kapitole jsou prezentována témata, která lze považovat za průřezová, protože se objevují jako významná ve všech třech přístupech.

Předkládaná publikace je rozšířenou a upravenou verzí práce se shodným názvem, která vyšla na UK, Pedagogické fakultě a útlých skript. Charakter zpracování této publikace ovlivnila především skutečnost, že u nás není k dispozici relativně ucelená odborná publikace o nadání a nadaných, která by umožnila získat přehled a základní orientaci v teoretických přístupech i v praktických otázkách. Cílem proto bylo uspořádat a syntetizovat informace o tématu nadání, i když jsme si současně vědomi rizika neúplnosti a selektivity takového zpracování. Snažíme se přesto tuto oblast jednak zpřístupnit širšímu okruhu čtenářů, což omezené možnosti fakultního vydavatelství neumožňovaly, a jednak diskutovat zejména ty otázky, které se ukazují užitečné ve vztahu ke školské praxi. V publikaci rovněž využíváme svých zkušeností s tématem nadání i výsledků výzkumných sond, které jsme v této oblasti realizovali.

1. HISTORICKÉ KOŘENY SOUČASNÝCH PŘÍSTUPŮ KE STUDIU NADÁNÍ

V minulosti se člověk stejně jako dnes setkával s tělesnými, psychickými a sociálními rozdíly mezi individui, skupinami lidí a všiml si kvantitativních a kvalitativních rozdílů při vykonávání stejné činnosti různými lidmi. Skutečnosti, že někteří jedinci jsou schopni vykonávat určitou činnost daleko rychleji a kvalitněji, si lidé všímali po mnoho staletí a schopnosti potřebné k dosažení mimořádného výsledku činnosti byly zpočátku pokládány za „dar boží“. Současně se snažili tento fakt různým způsobem vysvětlovat na úrovni, která odpovídala stupni jejich poznání a stupni vývoje společnosti, ve které žili.

Fenomén vysokého nadání se stal předmětem úvah a bádání filozofů, lékařů, pedagogů, psychologů a dalších odborníků a problematika nadání a talentu se stávala předmětem častých diskusí a spekulací.

H. Gardner (1999) nastiňuje obecnou linii vývoje předmětu filozofického uvažování. Nejprve se antická filozofie zabývala především objekty fyzického světa a přírodou. Později se ve filozofii dostává do středu zájmu problematika vědomí a zkoumání obsahu mysli. Kdybychom pokračovali v této linii až do současnosti, museli bychom konstatovat, že ve 20. století se pozornost začíná intenzivně věnovat zejména zkoumání různých symbolických oblastí a symbolům jako nosičům myšlení.

V historii psychologie je patrný obdobný trend: od zájmu o vnější chování člověka k produktům lidské mysli až k symbolickým prostředkům, které lidé používají. Způsob poznávání a zpracovávání informací je současně vztahován k rozvoji jednotlivých symbolických systémů. A. J. Tannenbaum (2000) uvádí, že v západní kultuře panovala poměrně značná shoda v tom, v jakých oblastech má výjimečný výkon a čin nejvyšší hodnotu a význam. Jednalo se o těchto šest oblastí:

- Symbolická oblast, která obsahuje základní formy komunikace v běžném jazyce, matematice a dalších symbolických formách (např. gesta). Úkolem symbolických systémů je předávání informací mezi lidmi.

- Empirická oblast zahrnuje obecně akceptovatelné popisy, zobecnění a teoretické formulace, které jsou podepřeny objektivními důkazy a jsou verifikovány podle specifických pravidel.
- Estetická oblast zahrnuje různé druhy umění. Mínění a názory v této oblasti se dotýkají především hloubky vnímání zvláště významných věcí a jevů, jehož subjektivita je v díle autorem objektivizovaná.
- Synoetická oblast se vztahuje k myšlení o lidech a k poznávání vztahů mezi nimi. Člověk musí sladit své přímé (osobní) poznání lidí s jejich poznáním „teoretickým“. Získání vhledu do mezilidských vztahů vede k tomu, že jsme jim schopni psychologicky porozumět. To se vztahuje jak ke sféře způsobu poznávání a jednání, který lidé praktikují, tak ke sféře jejich citění.
- Etická oblast, ve které je akcentováno morální usuzování, se vztahuje k povinnostem a závazkům jedince. Vztahuje se tedy především k tomu, co by mělo být, co je žádoucí, nikoliv k tomu, co reálně bylo, je nebo nastane. Morálka se promítá do osobního chování jedince, které je založeno na svobodném a odpovědném rozhodování.
- Synoptická oblast zahrnuje komplexní koncepce integrující např. dějiny, náboženství a filozofii. Zdrojem pro budování takových koncepcí jsou empirické, estetické a synoetické oblasti a výstupem pak nové pohledy, které nejsou pouhou jejich sumarizací (Tannenbaum, 2000, s. 24).

Podle postřehu autora psychologové často obdobným způsobem vyčleňovali lidský potenciál k výkonům v oblastech, ve kterých se především identifikovaly vynikající výkony. Podle našeho soudu z těch starších má k tomuto členění blízko např. typologie E. Sprangera, ve které autor vychází ze základních (vrozených) hodnotových orientací člověka, které jsou předznamenány duchovními principy, podle kterých se na své cestě životem člověk řídí (Spranger, 1927). Tyto orientace do značné míry odpovídají oblastem, ve kterých společnost vysoce hodnotí výkony. Určitá hodnotová orientace pak může u některých lidí vést k mimořádným výkonům v dané oblasti, např. orientace na princip krásy vede k vytváření uměleckých děl apod., pokud existuje soulad duchovního principu se schopnostmi jedince.

Rovněž v modelu nadání U.S. Office of Education, o kterém se zmiňujeme v rámci třetí kapitoly, se rozlišuje významný potenciál na šest okruhů schopností: intelektové schopnosti, speciální schopnosti, kreativní – produktivní schopnosti, vůdčí – řídicí schopnosti, umělecké schopnosti a psychomotorické schopnosti (Marland, 1972, podle Renzulli, 1978). Tyto schopnosti se

považují za hlavní zdroj pro podávání vynikajících výkonů, nejprve ve škole a později v jednotlivých oblastech lidské činnosti.

Zcela zřejmý je vztah potenciálu a výkonových oblastí v Gardnerově práci (1999). Každá z jeho šesti relativně nezávislých inteligencí (jazyková, hudební, logicko-matematická, prostorová, tělesně-pohybová a personální) umožňuje dosahovat i mimořádných výkonů v těch výkonových oblastech, pro které je klíčová. Ve vztahu k nadání a k výkonovým oblastem je u tohoto autora nutné upozornit na to, že jedním z kritérií, která daná inteligence musela splňovat, aby mohla být považována za samostatnou a nezávislou, je i existence savantů v dané oblasti. H. Gardner poukazuje na souvislost mezi vysoce kreativními a produktivními jedinci, kteří jsou obvykle středem zájmu problematiky nadání, a osobami, které jsou schopné třeba jen izolovaných mimořádných výkonů v určité oblasti (savantů). Dříve sice byly výkony těchto osob zkoumány, ale většinou bez uvažování o možném přínosu výsledků takto orientovaných výzkumů k hlubšímu poznání fenoménu nadání.

V této kapitole uvádíme několik historických linií úvah o nadání. Skutečnost, že se orientujeme zejména na psychologii a také částečně na pedagogiku, je dána především našim profesním zaměřením.

V této kapitole rozlišujeme patologickou, biologickou, psychoanalytickou a velmi široce pojatou environmentální linii úvah o nadání. Všechny tyto linie poskytují svěbytný pohled na problematiku nadání, i když některé jsou si vzájemně bližší. Je pochopitelně věcí diskuse např. zařazení patologické linie k ostatním uvedeným, neboť do určité míry může být aspekt patologie obsažen v každé z nich. Podle našeho názoru lze konstatovat, že v biologické (stejně jako patologické) linii úvah je dominantní otázka hledání příčin nadání a spíše akcentování myšlenky o stálosti nadání v průběhu vývoje jeho nositelů. Psychoanalytická linie se soustředila na objasnění jiné otázky. Zájem byl soustředěn na odhalení mechanismu, který umožňuje tvůrčí produkci, a vysvětlení tvůrčího procesu některých jedinců. Oproti tomu pro environmentální linii, ke které zařazujeme myšlenky některých filozofů, pedagogů a psychologů, bylo charakteristické zaujetí pro možnost změny, rozvoje schopností a nadání člověka a pro studování i vytváření takových podmínek, které by tento rozvoj umožňovaly. Jednotlivé linie se také vzájemně lišily v širší sledovaných podtémat souvisejících s nadáním, od úzkého zaměření pouze na dospělé jedince s vynikající tvořivou produkcí přes zjišťování mimořádného schopnostního potenciálu u dospělých i dětí ke studiu výkonů jedinců a možností stimulace rozvoje schopností a osobnosti jedince. Tyto uvedené linie uvažování o nadání se staly podkladem

pro formování moderních přístupů ke studiu tohoto tématu ve 20. století, některé jejich původní myšlenky byly dále výzkumně přezkoumávány a někdy se i stávaly součástí nových přístupů. Jak jsme již uvedli v úvodu, v celé této kapitole je v jednotlivých prezentovaných liniích uvažování o nadání zmíněn jen pouhý zlomek těch autorů, kteří se o jejich rozpracování zasloužili.

1.1 PATOLOGICKÁ LINIE

Tato linie úvah sahá velmi hluboko do historie a patří k nejstarším. **Řada myslitelů minulosti totiž uvažovala o vztahu mezi genialitou a psychickou nebo somatickou chorobností.** Ke starověkým filozofům, kteří spojovali genialitu s duševní chorobou, patřil např. Platón. Ten ve svých dialozích *Ión* a *Faidros* na několika místech mluví o schopnosti básnit a k tomu potřebnému nadšení, manii. „Kdo přichází před brány poezie bez nadšení od Múz, jsa přesvědčen, že mu stačí zručnost k tomu, aby se stal básníkem, ten se sám mýlí se svým cílem a jeho poezie, jako člověka, který zůstává střízlivý, bude zastíněna poezií těch, kdo v sobě mají nadšení.“ (Platón, 1979, s. 141–142). Platónův entuziasmus je později např. u T. Campanelly ve spise *Sluneční stát* konkretizován a mluví se v něm o duševní chorobě – padoucnici, která „prý bývá příznakem mimořádného nadání“ (Campanella, 1979, s. 39).

V 19. století vznikla tzv. patologická teorie geniality, jejímž autorem je italský psychiatr C. Lombroso. Ten začal znovu a s velkým úsilím propagovat myšlenky o vztahu mezi duševní chorobou a genialitou. Při formulování své teorie geniality (stejně jako své teorie zločinnosti) vycházel z tehdy rozšířeného názoru o existenci proporcí mezi duševním a fyzickým onemocněním. Tyto proporce byly považovány za výsledek procesu degenerace nebo za následek určitých životních událostí. Na základě zjišťování somatických a psychických znaků degenerace (Lombroso jich sledoval 27) u historicky významných osobností se snažil doložit jejich četný výskyt u géníů. Dospěl k závěru, že genialita vzniká na podkladě degenerace, je podmíněna patologickým procesem stejně jako zločinnost a pojímá ji jako degenerativní psychózu: „tvořivá síla géníů může být formou degenerativní psychózy, která spadá k rodině epileptických onemocnění“ (Lombroso, 1891, s. 336). Zcela vylučuje možnost existence zdravého génia. Z vnějších činitelů, které mohou

ovlivňovat produkci géníů, uznává pouze klimatické podmínky, rasu a meteorologické vlivy.

Spojením komponent genialita – duševní choroba – zločinnost vzbudila jeho teorie velký rozruch, ale odbornými kruhy byla v zásadě odmítána jako nevědecká již ve své době.¹

Vztahem geniality a tělesné konstituce se rovněž zabýval E. Kretschmer (1929). Studoval konstituci u souboru vynikajících jedinců z oblasti vědy, umění i politického života a rozdělil je do dvou skupin podle tělesné konstituce na pykniky a leptosomy. Postupoval přitom v duchu své známé typologie, tj. snažil se (v tomto případě podle dochovaných portrétů, fotografií nebo popisů v dokumentech) určit konstituci těchto jedinců. Dále u těchto vyčleněných skupin vynikajících osob zjišťoval výskyt duševních chorob (zejména maniodepresivní a schizofrenní psychózy), případně se zaměřil na jedince s výraznou predispozicí v tomto směru. Nedospěl sice k novým poznatkům, které by obohatily nebo pozměnily jeho konstituční typologii, ale v rámci zkoumaných skupin vynikajících osob zjistil u lékařů a přírodovědců značnou převahu pykniků (68 %) oproti leptosomům (9 %) a u skupiny právníků a filozofů byl výskyt těchto tělesných konstitucí v opačném poměru – 59 % leptosomů a 15 % pykniků (Kretschmer, 1929). Tato práce mimo jiné také poukázala na problematičnost vymezení pojmu géníus a vágnost v jeho používání. Posun v této oblasti znamenala práce W. Lange-Eichbauma (1931), který začal chápat pojem geniality sociologicky.

Ovšem s myšlenkou existence vztahu mezi duševní chorobou a mimořádným tvořivým výkonem jedinců se můžeme setkat i v současné době. Například v roce 1997 se na toto téma soustředil ve své práci R. Eisenman. Uvádí, že mírné projevy duševní choroby mohou zcela jistě přispívat k tvůrčímu procesu jedince a ústit ve vytvoření mimořádného díla. Tento autor uvažuje především o maniodepresivní poruše jako doprovodné součásti přispívající k „obrazu osobnosti“ s mimořádným tvůrčím potenciálem. Současně uvádí, že vážné poruchy nebo těžké deprese naopak vedou k neproduktivnímu chování. Za největší problém považuje otázku rozlišitelnosti stupňů maniodepresivity. Jeho přístup se rovněž opírá o analýzu historických životopisných údajů o vynikajících jedincích z oblasti vědy a umění. Podle jeho názoru nelze stále přehlížet a ignorovat nálezy, které se týkají duševního zdraví nebo problémů vynikajících jedinců, protože četnost jejich výskytu a významnost, kterou jim tyto osoby často připisují,

¹ Kritizována byla mimo jiné nevěrohodnost pramenů a údajů o sledovaných jedincích a skutečnost, že Lombroso za génie považoval prakticky pouze ty, kteří vyhovovali jeho záměrům (Kretschmer, 1929).

jsou naopak důvodem pro intenzivní zkoumání souvislostí mezi těmito údaji a jejich dílem (Eisenman, 1997).

1.2 BIOLOGICKÁ LINIE

Myslitelé starověku a středověku často považovali vynikající tvorbu jednotlivců za projev neobyčejných duševních schopností a její původ spatřovali ve zvláštním ústrojení organismu těchto osob. Relativně racionální, biologicky zaměřené vysvětlení nacházíme u španělského renesančního myslitele J. Huarta, který se v knize *Zkoumání schopností k vědám* (*Examen de ingenios para las ciencias*, německý překlad, 1968) zabýval lidskými schopnostmi ve vztahu k různým činnostem. Dospěl k závěru, že někteří jedinci mají zvláštní vrozenou schopnost – ingenium, která jim umožňuje vytvořit výjimečné dílo. Tuto schopnost spojoval se zvláštním fyziologickým uspořádáním těchto lidí, ale především se zvláštní stavbou jejich mozku.

Zejména však 19. století lze považovat za období, které díky rychlému rozvoji biologie, lékařství a přírodních věd vedlo mnohé k **přisuzování rozhodujícího podílu na rozdílech v duševních výkonech biologickým faktorům**. Řada názorů o nadání, které v té době vznikaly, byla založena na přesvědčení o výlučné biologické determinaci schopností, talentu nebo geniality. Zájem byl soustředěn především na dospělé jedince a k označení duševních velikánů a tvůrců mimořádných hodnot byl nejčastěji používán pojem génius. K označení dětí, které se svými schopnostmi značně odlišovaly od ostatních, se používalo spojení „zázračné dítě“. Pro 19. století je v problematice nadání typické, že:

- zájem je soustředěn především na dospělé geniální jedince,
- tito jedinci jsou idealizováni a zbožňováni, což vedlo v tomto století ke vzniku romantického kultu géníů,
- příčiny mimořádné tvorby jsou spatřovány v biologických faktorech (někdy přímo v patologii),
- preferován je pojem génius před pojmy nadání a talent.

Etymologický výklad vzniku a vývoje pojmu génius podává např. B. Brouk (1937). Podle tohoto autora nabýval pojem génius postupně těchto významů:

- vždy měl vztah k plodnosti (genere – plodit),

- Římané chápali pod pojmem *géníus* strážného ducha, který řídí osudy každého jednotlivce, v křesťanské éře se ze strážného ducha stává anděl strážný,
- vynalézavost, kterou se myslela zvláštní vrozená duševní schopnost označovaná jako *ingenium*,
- neobyčejné tvořivé schopnosti.

Splynutím posledních dvou významů došlo k vytvoření moderního pojmu *génia*, který byl hojně užíván právě v 19. století. Za zakladatele novodobé biologické koncepce geniality a nadání je považován F. Galton. Ve svém díle z roku 1869 pravděpodobně jako jeden z prvních jasně zformuloval otázku „nature versus nurture“, tj. otázku o podílu dědičnosti a prostředí na vzniku individuálních rozdílů v lidských vlastnostech a talentech (Galton, 1962). Ve svých výzkumech se snažil dokázat, že duševní schopnosti jsou zděděné stejně jako fyzické vlastnosti. Postupně byl pojem *géníus* nahrazován pojmem nadání, který byl spojen s tématem inteligence a možnostmi jejího měření.

Myšlenky biologické koncepce nadání jsou ve 20. století rozpracovávány např. v dílech W. Hartnacka (1930) a R. J. Herrnsteina (1974). Tito autoři akcentují význam dědičnosti a biologických faktorů jako limitujících možností pro rozvoj schopností a vzdělávání dětí. Tato linie úvah o nadání byla v centru pozornosti především v první polovině 20. století, kdy byly výsledky biologických výzkumů někdy zneužívány rovněž k ideologickým cílům.

Po druhé světové válce začal intenzivní výzkum inteligence jako podstaty nadání (Jensen, 1969; Eysenck, 1978 aj.). Například A. R. Jensen se stavěl velmi skepticky ke snahám o vypracování nových výukových metod. Zajímal se také o intelektovou úroveň černošského a bělošského obyvatelstva USA a zjištěné rozdíly v IQ vysvětloval především rozdílným genetickým základem (Jensen, 1972). A. R. Jensen upozorňoval rovněž na fakt, že individuální rozdíly v inteligenci mohou být zřejmější, když se zaměříme na výzkum individuálních rozdílů v rychlosti přenosu informací v nervech.

Zastáncem myšlenky o zásadním významu dědičnosti a biologických faktorů ve vývoji inteligence jako jádru intelektového nadání je H. J. Eysenck (1978). V otázce zkoumání individuálních rozdílů na biologické úrovni zdůrazňoval oproti A. Jensenovi názor, že místo rychlosti přenosu informace je vhodnější se zaměřit na výzkum přesnosti tohoto přenosu (Eysenck, 1986). Eysenck je mimo jiné znám tím, že se veřejně postavil na obranu Arthura Jenseana a jeho tvrzení, že IQ nemůže být významně zvýšeno dobře míněnými sociálními programy, protože je široce geneticky determinováno.

Připouští však, že inteligence může být environmentálními vlivy pozměněna. Uvádí, že přibližně 80 % lidské inteligence je vrozeno, zatímco 20 % může být ovlivněno prostředím (Eysenck, 1978).

Nejnověji jsou biologické myšlenky týkající se inteligence uvedeny a propagovány v knize R. J. Herrnsteina a C. Murraye *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life* z roku 1994, která opět oživila v USA diskuse o možnostech rozvíjení nadání a inteligence a současně kritiky těchto koncepcí (Gould, 1997; Sternberg, Kaufman, 1999 aj.).

Pohled na člověka jako na bytost biologickou a současně sociální umožnil využít biologie a výsledků jejích výzkumů k vysvětlení a pochopení podstaty člověka. Biologie přispívá k hlubší deskripci fenoménu nadání a odhaluje stále další biologické koreláty, které s nadáním (pojímaným zde především jako vysoké IQ) souvisejí. Ovšem samotná biologie tento složitý fenomén vysvětlit nemůže. V posledních letech lze zaznamenat také snahu založit obor psychobiologii, který by měl vést k syntéze biologie a psychologie (např. Michel, Mooreová, 1999). Ve své publikaci prezentují systémový přístup a v různých souvislostech zdůrazňují, že funkci organismu není možné „vysvětlit na základě lineárních příčinných souvislostí a jednostranného determinismu“ (s. 428). Systémový přístup operuje s obousměrným působením. „Systémový přístup si žádá, aby se vývojem biologové běžně pohybovali jak na horní populační úrovni, tak na spodní molekulární úrovni. Něco podobného lze říci i o vědcích zkoumajících chování.“ (s. 431)²

Současně je však stále možné setkávat se s případy snah izolovaně využívat výsledků biologických výzkumů k podpoře argumentů o „odlišnosti nebo specifčnosti“ nadaných jedinců, a tím i zdůrazňovat jejich nároky na specifické zacházení, výchovu nebo postavení v sociální skupině. Avšak ani skutečnost, že rozvoj neurověd, genetiky a dalších biologických disciplín studujících rovněž problematiku lidské inteligence velmi pokročil, výsledky biologických disciplín přispívají především k deskripci fenoménu nadání. Samotní biologové jsou často velmi skromní i opatrní v závěrech svých většinou korelačních výzkumů a konstatují, že se teprve v posledních letech otevírají dveře pro skutečný biologický výzkum nadání (Michel, Mooreová, 1999).

Je zřejmé, že lidé vykazují v aktuálně podávaných kognitivních výkonech rozdíly. Jsou za tyto rozdíly odpovědné genetické faktory nebo jsou tyto rozdíly podmíněny faktory prostředí? M. H. Vossen (1992) upozorňuje, že systematický a bezprostřední výzkum dopadu podnětných, bohatých

² V knize je uvedena na mnoha místech kritika vulgarizace výsledků biologických výzkumů.

a rozvojetvorných podmínek prostředí na vývoj jedince, na fungování mozku a inteligenci u lidí není možný. Hledat anatomický, fyziologický a biochemický základ nadání by bylo navíc obtížné i z toho důvodu, že kontrolní skupina by mohla být obrovská, ale vybrat experimentální skupinu by bylo přinejmenším obtížné nebo prakticky nerealizovatelné.

Z těchto důvodů autor provedl podrobnou analýzu výzkumů, které se týkají účinku rozvojetvorných podmínek na vývoj mozku u krys. Porovnání výsledků úkolů v bludištích dvou skupin krys (jedna byla držena ve velmi podnětných podmínkách a druhá v podmínkách, které byly na podněty velmi chudé), které v uvedených podmínkách strávily od 25 do 105 dnů, ukázalo, že krysy chované v podnětných podmínkách a prostředí oproti druhé skupině mají signifikantně vyšší váhu mozku, silnější vrstvu cerebrálního kortexu, větší počet dendritických spinů na jednotku délky, větší dendritické rozvětvení apod. Závěry, které autoři z realizace řady takových experimentů učinili, směřovaly ke konstatování, že podnětné prostředí vede u krys ke změnám mozku, což se pak promítá do jejich schopností rychleji se „učit“ řešit úkoly v bludišti a řešit je s daleko menším počtem chyb ve srovnání s krysami, které byly chovány v prostředí chudém na podněty. U lidí se prozatím dá jen předpokládat, že vyšší nebo nižší kognitivní aktivita jedince má souvislost s funkcí nebo případně se strukturou mozku. M. H. Vossen (1992) vidí objasnění těchto souvislostí a další výzkumnou perspektivu v této oblasti také v kooperaci biologických věd s vědami o výchově, se sociologií a psychologií, a dále v gender výzkumech lidských schopností, protože podle jeho názoru až příliš dlouhou dobu biologicky orientovaná medicína nedůvěřovala vědám o člověku a jeho chování a na druhou stranu vědy o výchově nedůvěřovaly biologii a speciálně pak genetice. Tato izolace byla na škodu oběma skupinám věd.

J. S. Alper a M. R. Natowicz (1992, podle Michel, Mooreová, 1999) vysvětlují současný obecný zájem o biologické vysvětlování rozdílů mezi lidmi třemi skutečnostmi.

První skutečností je zdánlivá jednoduchost a pochopitelnost tohoto vysvětlení složitých a komplexních psychologických jevů (např. vývoj intelektových schopností, myšlení aj.), kdy složité je vysvětleno „jednoduše“.

Druhým důvodem je, že určité psychologické jevy, které mohou společnost ohrožovat, když jsou považovány za biologicky dané, se chápou jako choroba, která může být léčena, a jsou proto do budoucna nadějně. Současně to může vyvolávat v sociální sféře v určitých oblastech útlum žádoucích činností a aktivit, protože jestliže jsou určité jevy biologicky podmíněné,

resp. dané, sociální podpora nic nezmůže. Stávají se důvodem pro nečinnost a zachování statu quo.

Třetí důvod vysvětlování rozdílů mezi lidmi biologicky pak operuje s myšlenkou, že jedinci nejsou zodpovědní za to, jací jsou, je to dáno biologicky a v případě nositelů odchylek od normy se naivně předpokládá, že právě proto bude vůči nim přístup společnosti vstřícnější.

Domníváme se, že se do určité míry všechny tři uvedené důvody zájmu o biologické vysvětlování rozdílů v projevech a chování nadané populace dětí ve srovnání s tzv. běžnou populací dětí objevují, implicitně nebo explicitně vyjádřené, ve statích a publikacích o našem tématu. Jak však upozorňuje G. F. Michel a C. L. Mooreová, „biologická vysvětlení nejsou přímočará a nejsou ani nutně konkrétnější než vysvětlení psychologická“ (1999, s. 57). Přimlouvají se za novou interdisciplinární integraci oboru psychologie a biologie. Oddělování kulturního a biologického při vysvětlování chování jedince je možné překonat podle autorů rozpracováním psychobiologie a vytvořením modelů vývoje, které se vyhnou kulturně-biologickému dualismu. Reagují tak na situaci i v oblasti biologických výzkumů nadání a inteligence.

Je třeba zdůraznit, že pro biologické výzkumy v této oblasti je charakteristický korelační přístup. V této fázi výzkumů se zejména zjišťuje, zda existuje vztah mezi vysokým IQ a vybraným biologickým korelátem. Přestože mohou být tyto korelace vyšší nebo vysoké, rozhodně nám to neumožňuje vyjádřit se ke kauzalitě. Závěry z těchto výzkumů mohou být dosud interpretovány jen velmi opatrně, a to z více důvodů.

Biologické výzkumy např. pracují s velmi malými vzorky osob – do 10, maximálně do 20, a proto je velmi obtížné vyslovovat obecnější závěry o vzájemném vztahu IQ a sledovaného biologického korelátu. Slouží spíše k formulování hypotéz, které je třeba dále ověřovat. Nelze také opominout skutečnost, že v biologických výzkumech je nadání zredukováno na jeden ukazatel, na vysoké IQ, které bylo zjištěno psychometricky. Dalším důvodem může být, že se v těchto výzkumech používají pouze vybrané kognitivní úkoly z testů inteligence, úkoly tzv. „laboratorní“.

Na jedné straně se v současné době vkládají do biologicky a neuropsychologicky orientovaných výzkumů velké naděje a na druhé straně jsou genetické studie v této oblasti stále mnohými odmítány. L. A. Thompsonová a R. Plomin (1993) se zamýšlejí nad příčinami této situace. Podle jejich zkušenosti je hlavním zdrojem nesprávná interpretace nálezů, které se týkají genetických vlivů na vývoj chování. Často dochází k tomu, že nález, který vypovídá o tom, že daný rys je ovlivněn geneticky, vede k interpretaci, že

nemůže být proto ovlivněn environmentálně. Tento závěr je podle jejich názoru chybný nejméně ze tří důvodů.

Závěr, že rys je geneticky ovlivněn, totiž neznamena, že je geneticky ovlivněn zcela. Jen naprosto výjimečně převyšuje dědivost podíl 50 % na rysu chování, což znamená, že mnoho fenotypické variance je vysvětlováno negenetickými vlivy.

Druhý důvod svědčící o nesprávnosti výše uvedeného závěru lze formulovat následovně: Kdybychom předpokládali, že všechny variance rysu mohou být vysvětleny genetickými rozdíly mezi individui, stále by to znamenalo jen popis toho, „co je“, a nikoliv toho, „co by mělo nebo mohlo být“. Autoři upozorňují, že dědičnost popisuje, „co je“ v populaci genetického původu v rozdílech mezi individui. Avšak dědičnost nepredikuje, pouze poukazuje na pravděpodobnostní genetické vlivy v populaci, není predeterminujícím programem pro konkrétní individuum. Mezi dědičnými dispozicemi a vlivy prostředí jde vždy o individuálně specifickou interakci.

Třetím důvodem je skutečnost, že neexistuje nutně vztah mezi genetickým nebo environmentálním původem rysu a intervencí. Popis toho, „co je“, nemá nevyhnutelný vztah k tomu, „co by mohlo být“. Např. intervenční programy pro nadané mohou být vysoce účinné bez ohledu na původ nadání.

Nové výzkumy v oblasti kvantitativní i molekulární genetiky poukazují na skutečnost, že individuální rozdíly v inteligenci jsou do určité míry dědičné a molekulární genetici již identifikovali geny spojené s inteligencí. Pokrok v metodologii a technologii těchto výzkumů a rychlý rozvoj neurověd proto přispívá k vysvětlení příčin individuálních rozdílů v inteligenci na biologické úrovni (Thompson, Plomin, 2000).

1.3 PSYCHOANALYTICKÁ LINIE

Tato linie úvah **zdůrazňuje úlohu motivačních činitelů při vysvětlování mimořádných výkonů** a tvořivé produkce. Rozdíl oproti předcházejícím myšlenkovým liniím je ten, že se tito autoři nezabývali nadáním ve smyslu vrozených dispozic. Zajímala je především otázka jak a proč dochází k tomu, že se u některých jedinců setkáváme s mimořádnou tvořivou produkcí a aktivitou. **K objasnění této produkce se u zakladatelů psychoanalytického hnutí používá obranných mechanismů** sublimace a kompenzace (Freud, 1991, Adler, 1977).

Podle S. Freuda sublimace jako obranný mechanismus slouží individuu, stejně jako ostatní obranné mechanismy, k ochraně Ega před trýzní a úzkostí, která je způsobena konfliktními požadavky Id a Superega. Vznik těchto mechanismů neumožňuje přímý a bezprostřední kontakt s instinktivními požadavky a vzniká tak obrana proti nim a proti úzkosti, kterou tyto požadavky vyvolávají. Osoba potřebuje tuto ochranu proti úzkosti, protože ta vyvolává velmi nepříjemný psychický stav, který signalizuje Egu nebezpečí. Tváří v tvář těmto nebezpečím se Ego osoby nevědomě pokouší získat kontrolu tím, že se aktivují obranné mechanismy. Obranný mechanismus sublimace má však zcela zvláštní postavení mezi ostatními. Slouží individuu k ochraně před jeho úzkostí, ale je současně prospěšný sociální skupině a společnosti, ve které jedinec vyrůstá. Sublimaci S. Freud popisuje následovně: „sexuální tendence se vzdá cíle, kterým je slast z ukojení dílčího pudu nebo z rozmnožovacího aktu, a přijme cíl jiný, který s ním geneticky souvisí, ale nemůže už být označen jako sexuální, nýbrž jako sociální. Tento proces nazýváme sublimace. ... Sublimace je ostatně jen zvláštním případem přimknutí sexuálních tendencí k jiným tendencím nesexuálním.“ (Freud, 1969, s. 263–264). Jinými slovy řečeno, při sublimaci dochází k vytěsnění sexuálního cíle a k jeho nahrazení kulturním nebo sociálním cílem. Sublimovaný cíl je nejzřetelnější v tvořivých, mimořádných kulturních výtvorech, méně je jasný v lidských vztazích a sociálních aktech. Podle S. Freuda je typickým příkladem sublimace tvorba Michelangela a dílo Leonarda da Vinci (Freud, 1991). Jinak se u většiny osob sublimace kombinuje s přímými projevy pohlavního pudu a výsledkem je rovnováha mezi sociálními zájmy a osobním potěšením. Podle Freuda je většina lidí schopna sublimovat část svého libida do kulturních a sociálních služeb a vytvářet společenské hodnoty a současně udržovat dostatečné množství pohlavního pudu a instinktu k použití podle svého individuálního přání.

Lidské psychice je připisován v rámci psychoanalytického uvažování rozporný stav, který je způsobený základním konfliktem mezi žádostmi, které jsou motivovány pudově, a požadavky rozumovými a etickými. Společenská omezení, která nutí k potlačení pudů, vyúsťují v konflikty, které člověk řeší kompromisy. Podle staršího výkladu českého psychoanalytika B. Brouka (1937), lidé mohou vést tři způsoby života: oddat se práci, oddat se zločinu nebo propadnout choromyslnosti podle toho, jak je u nich základní konflikt převážně řešen. Veškeré úsilí, potřeba pracovat a tvůrčí činnost jsou pak výsledkem pudových přání, která jsou v tvůrčí činnosti sublimovaně ukájena, protože jejich přímé ukájení by vedlo k antisociálnímu chování. Vzhledem k tomu, že zejména tvořivost nejlépe uspokojuje tato

prání, stává se tvorba podle psychoanalytických úvah ochranou proti propuknutí duševní choroby. Toto dobové Broukovo objasnění tvořivé činnosti je evidentně ovlivněno nejen Freudovými myšlenkami, ale i koncepcí C. Lombrosa.

Jestliže se pojem sublimace užívá v souvislosti s pudovou motivací tvořivé činnosti, pak pojem kompenzace je vztahován ke zvýšenému úsilí vyústujícimu v tvořivou činnost, které vzniká uvědoměním si vrozených nebo získaných somatických či psychických nedostatků. Uvědomění a prožití vlastní nedostačivosti v některých oblastech vede ke vzniku pocitu méněcennosti, který je v kladném případě kompenzován zvýšeným pracovním úsilím a tvorbou (Adler, 1977). Na rozdíl od přístupu S. Freuda, A. Adler zdůrazňuje, že tvořivost a mimořádnou produkci motivuje vědomá myšlenka a chápe ji jako důsledek zvládnutí vlastního deficitu, který se může vztahovat k oblasti fyzické i psychické: „... být člověkem znamená mít pocit méněcennosti, který naléhá na to, aby byl překonán. Možností tohoto překonání jsou tisíce.“ (Adler, 1995, s. 33). Jeho překonání je úzce svázáno s prototypem, životním stylem a pocitem sounáležitosti, což jsou klíčové pojmy individuální psychologie A. Adlera.

V rámci psychoanalytického hnutí se v průběhu 20. století mnozí autoři věnovali problematice tvořivosti. I později se setkáváme s vysvětlováním tvořivosti i mimořádné tvořivé produkce prostřednictvím obranného mechanismu. Jedním z autorů, kteří tímto způsobem objasňují tvořivost, je např. Ernst Kris. Ten považuje za primární obranný mechanismus, který lze nejlépe aplikovat na případy mimořádné produkce a tvorby, regresi. Jeho práce z počátku 60. let minulého století zohledňovala nejnovější výsledky výzkumů v oblasti tvořivosti, které se v té době realizovaly, a opírala se zejména o ty, které se zabývaly charakteristickými osobnostními rysy tvůrců a tvořivých jedinců. Všiml si časté přítomnosti takových, které vyjadřovaly spontaneitu, přímou a bezprostřední komunikaci bez známek zábran a které poukazovaly k „hravosti“ tvůrců. Z těchto údajů odvodil, že pro velké tvůrce není problém navrátit se k dřívějším etapám vývoje, k stavům, kdy je jejich mysl přístupnější hrové představivosti, a kdy ji méně kontroluje jejich Ego. Protože takové stavy a vhodné prostředí právě umožňují imaginaci, která je spontánní a bez omezení, mohou ústít do iluminační fáze tvůrčího procesu, ve které se objeví nový, originální nápad, který je později realizován. Klíčová je pro to však schopnost regrese, návratu (Kris, 1965).

Psychoanalytický výklad tvorby, včetně mechanismu sublimace jako jejího zdroje, byl rovněž kritizován (Anastasi, 1958; Hlavsa, 1985; Dacey, Lennon, 2000). Např. A. Anastasiova kritizovala tvrzení psychoanalytiků